

Het is dan ook volledig terecht dat in de titel van deze studie niet van *rechtspraak* maar — breder — van *rechtspleging* wordt gesproken. De betekenis van het boek ligt niet in de eerste plaats in de beschrijving van de Duitse strafrechtspraak en van hetgeen daarmee verband houdt, maar in het zichtbaar maken van het geheel van repressieve mogelijkheden waarover de bezetter beschikte. Was gaan beschikken, liever gezegd, want de toenemende spanningen, onder andere als gevolg van stakingen, brachten de Duitse autoriteiten ertoe meer en meer naar vormen van buitengerechtelijke bestraffing te grijpen. Van een weldoordachte opbouw was daarbij geen sprake, wel van opportunisme, zodat een chaotisch geheel van civiele en militaire ordehandhavers en bestraffers ontstond, met veel overlappingsen. De onduidelijke competentie- en taakverdeling bracht tevens strijd met zich mee tussen rechterlijke en niet-rechterlijke instanties (politie en Openbaar Ministerie). In deze strijd boekte vooral de Duitse veiligheidspolitie terreinwinst. Terecht ziet de auteur dit overigens niet louter als de uitkomst van een machtsstrijd. Ook de verscherpte verhoudingen in het bezette Nederland lagen hieraan ten grondslag en waren er vervolgens ook weer het gevolg van.

Dat Von Frijtag hier geen parallel trekt met de al veel langer geleden begonnen en nog steeds sterke terugtrek van de (strafrechter 'ten gunste' van bestuurlijke sanctionering en buitengerechtelijke berechting is haar niet euvel te duiden, alleen al omdat de bijzondere oorlogsomstandigheden vergelijking lastig maken. Wel was het goed geweest als de tekst vanuit hedendaagse gezichtshoek nog eens kritisch was doorgenomen op houdbaarheid en correctheid. Zo is hetgeen op pagina 159 wordt opgemerkt over het 'Duitse sepotbeleid' zeer betwistbaar. Aan gebrek aan materiaal is dat niet toe te schrijven, want er is geput uit 'stukken met betrekking tot circa 1200 sepotzaken waarvan het Duitse OM in 1943 in kennis werd gesteld.' (153) 'Meer materiaal is niet voorhanden', merkt de schrijfster verontschuldigend op, maar dat is altijd nog heel wat meer dan hetgeen tot voor kort van sepotdossiers bewaard blijft: helemaal niets. Dit deed echter niet vergeten dat ik dit boek met stijgende bewondering heb gelezen.

Sjoerd Faber

F. Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam: Boom, 1999, 480 blz., €26,09, ISBN 90 5352 386 3).

Dit werk is een synthese van de vele publicaties van Wielenga op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen en de beeldvorming van Duitsland in Nederland in de na-oorlogse periode. Het boek bestaat uit drie delen: Nederland en Duitsland in de context van de internationale relaties, de afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog en tot slot de beeldvorming en politieke cultuur. Wielenga gebruikt voor zijn onderzoek in hoofdzaak de politiek (met name archieven van BZ), de media en opinie-onderzoek.

'Kritisch en wederom in de wetenschap dat er geen keus was', zo beschrijft Wielenga het gedrag van het Nederlandse kabinet naar aanleiding van het EDG-verdrag (1952). Maar deze karakterisering is ook zeer toepasselijk op het geheel van de Nederlands-Duitse betrekkingen. Voor de Nederlandse veiligheidspolitiek en economie was Duitsland nu eenmaal van vitaal belang, terwijl de machtsmiddelen om de Duitse politiek te beïnvloeden zeer beperkt waren. Het Nederlands beleid werd enerzijds gekenmerkt door een diep wantrouwen (Rapallo en Weimar loerden overal), anderzijds wilden de Nederlanders een snelle integratie van de Bondsrepubliek in West-Europa en de Atlantische gemeenschap. De Duitse hereniging stond niet hoog op de internationale agenda, maar de deling veroorzaakte wel keer op keer internationale spanningen. Het standpunt van Nederland ten aanzien van de defing was ambivalent.

Niemand zat te wachten op een verenigd Duitsland, maar nog groter was de angst voor een Duitse neutralisering in ruil voor een vereniging. De herinneringen aan Rapallo waren aan het Plein nog springlevend en doken regelmatig op in de diplomatieke verslaggeving. Waarbij moet worden opgemerkt dat de toonzetting van de verslagen uit Bonn sterk afhankelijk was van de ambassadeur in kwestie. Een enkele keer nam Nederland zelfs initiatieven op het terrein van de hereniging. Zo was er in 1958 het Plan van Houten, maar dit was zo gebrekkig geformuleerd dat de Duitsers zich wanhopig afvroegen welke valstrik hier achter zat! Zelfs ten tijde van Willy Brandts *Ostpolitik* was hier en daar nog sprake van Rapallo-angst. Sterker nog, één van de minderbegaafde Nederlandse diplomaten vergeleek dit beleid zelfs met 'München 1938'. Gelukkig dachten niet allen zo. Grote delen van de politiek, de pers (met uitzondering van de *Telegraaf* en *Elsevier*) en de publieke opinie waren positief gestemd over de Duits-Duitse détente. Minister van buitenlandse zaken Schmelzer zette zelfs leden van de Duitse christendemocraten onder druk om Brandt te steunen.

Natuurlijk komen de Nederlandse reacties op de Duitse hereniging van 1989-1990 aan de orde. Opmerkelijk is dat de pers en de opinie veel positiever tegenover de hereniging stonden dan de Nederlandse regering. Liefhebbers van de ruzie tussen Kohl en Lubbers komen aan hun trekken. Wielenga ontrafelt de gebeurtenissen en wijst er en passant fijntjes op dat Lubbers' eigen weergave van de feiten op zijn zachtst gezegd lijdt aan 'legendevorming'.

De zakelijke afwikkeling van de Tweede Wereldoorlog laat Wielenga zien aan de hand van de onderhandelingen over een *Generalbereinigung*, de discussies over de gevangenen van Breda en de Duitse staatsbezoeken. Nederland wilde veel van Duitsland: geld, grond en vooral ook veel openlijke schuldbekentenissen. Door ingrijpende grenscorrecties te koppelen aan de onderhandelingen over financiële schadevergoeding zette Nederland zichzelf klem. Duitsland weigerde eenvoudig om over gebieden zoals de Eems-Dollard te praten. En voor herhaalde en openlijke schuldbekentenissen over het verleden was in het politieke klimaat van Adenauers Bondsrepubliek geen plaats. Onhandig en tactloos optreden van beide kanten completeerde de totale patstelling. Wielenga is kritisch over het Nederlandse moralisme en de weinig flexibele opstelling, maar de vraag is welke andere wapens de Nederlandse onderhandelaars hadden. Niet altijd, maar soms is moralisme — bij gebrek aan andere machtsmiddelen — de enige realistische optie voor een klein land. Daarom liggen in het Nederlandse buitenlandse beleid moralisme en *Realpolitik* zo dicht bij elkaar. Het is niet de vraag van de koopman óf de dominee, het kan — soms — goed koopmanschap zijn om zich als dominee uit te dossen.

In het deel 'beeldvorming en politieke cultuur' gaat Wielenga uitgebreid in op de merkwaardige relatie tussen Nederland en Duitsland. De Nederlandse beeldvorming wordt natuurlijk mede bepaald door de Tweede Wereldoorlog. Maar Wielenga wijst erop dat de lichte prikkelbaarheid van de Nederlandse volksziel dieper zit. Tussen twee buurlanden die zo verschillen in omvang en macht, bestaat altijd animositeit. Overigens zou iets meer vergelijking met landen als België, Denemarken en Zwitserland op zijn plaats zijn. Het zou interessant zijn om te weten of het 'Calimero-complex' ook daar zo diep geworteld is als in de Hollandse polder. In ieder geval blijkt uit Wielenga's analyse dat de anti-Duitse gevoelens sterker zijn naarmate we verder van de Duitse grens komen, het opleidingsniveau toeneemt en de politieke voorkeur linkser wordt. Typerend is dat de relatie met Duitsland niet beter werd naarmate de oorlog langer voorbij was. Integendeel het lijkt wel of deze relatie steeds problematischer werd. Aan de ene kant normaliseerden de gevoelens over Duitsland en Duitsers, zo blijkt uit opinie-onderzoek. Anderzijds hebben veel Nederlanders last van een hypergevoeligheid die zich uit in bot optreden. Om een greep te doen: het schofferen van Kohl in 1979, de anachronistische behandeling van Duitse oorlogsmisdadigers in Breda, reacties op Bitburg, Rostock en Solingen, het kinderachtige gedoe bij de EK voetbal van 1988, de Clingendael-enquête uit 1993 en de nog veel beschamender

briefkaartenactie uit hetzelfde jaar. Wielenga is echter een optimist en ziet rond 1995 een omslagpunt. Nederland zou zo geschrokken zijn van zijn eigen malle standpunten, dat er een moment van bezinning kon komen. We zien inderdaad op velerlei terrein nieuwe initiatieven (onder andere de oprichting van een Duitsland Instituut) om de lucht op te klaren en inderdaad zijn grote incidenten sindsdien uitgebleven. De hoop dat Wielenga gelijk heeft, maar het opmerkelijke van de vele incidenten was nu juist dat ze irrationeel waren en in het geheel niet gebaseerd waren op een feitelijke kennis van zaken. Ik denk wel dat Wielenga gelijk zou kunnen krijgen, maar dan op andere gronden. Zoals hij aantoonde, hebben Nederlanders, meer dan andere burenen, een grote behoefte aan openbare schuldbelijdenissen van Duitse kant. Probleem was dat die in de jaren vijftig vrijwel geheel ontbraken, in de jaren zestig en zeventig aarzelend op gang kwamen, en in de jaren tachtig onder Kohl aanvankelijk een geringe prioriteit hadden. Maar vanaf de jaren negentig zien we een volledige integratie van de *Vergangenheitsbewältigung* in de Duitse politieke cultuur en in het optreden van Duitse politici in het buitenland. Inmiddels is dit ook doorgedrongen tot de Nederlandse opinie en opinieleiders, en waarschijnlijk ook tot het grotere publiek, zelfs in de Randstad.

Natuurlijk is allerlei detailkritiek mogelijk. Zo wijst de auteur terloops op de waarde van cartoons, maar bespreekt deze niet apart. Terwijl juist de cartoons in Nederlandse kranten meestal veel anti-Duitser waren dan de geschreven commentaren. De volkomen humorloze en rabiaat anti-Duitse houding van bijvoorbeeld de tekenaar Opland, is een aparte studie waard. De sleutelrol van de status van Berlijn in het complex van de *Ostpolitik* kan duidelijker worden uitgelegd. Wielenga betreft de economie niet in zijn relaas, dat is verdedigbaar, maar het zou wel eens aardig zijn om een diepere analyse te maken van de betekenis van de economische relaties voor de beeldvorming van Duitsland. Is er bijvoorbeeld sprake van een eigen Rotterdams Duitslandbeeld? Is dat positiever dan het Amsterdamse? Wat vinden zakenmensen die dagelijks omgaan met hun Duitse partners eigenlijk van onze Oosterburen? Zijn er pressiegroepen actief op het terrein van de Nederlands-Duitse betrekkingen? Dergelijke vraagstukken zouden ook voor de na-oorlogse periode aan de orde kunnen komen.

Dit is een onmisbaar werk. Het is niet alleen onmisbaar voor de studie van de Nederlands-Duitse betrekkingen, maar óók voor de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek en voor de studie van de wederzijdse beeldvorming tussen Europese landen. Dat dit boek een Duitse vertaling verdient moge duidelijk zijn, gelukkig is dat dan ook inmiddels al gebeurd.

W. Melching

G. Engbersen, J. Burgers, ed., *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam* (Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, 304 blz., ISBN 90 5356 474 8).

In het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad van Europa (2001) verscheen dit jaar een prachtig uitgegeven en goed geredigeerde bundel over uiteenlopende aspecten van deze havenstad, met de nadruk op de ongelijkheid, migratie en de openbare ruimte. Hoewel de redacteurs een beroep hebben gedaan op een bonte stoet van maar liefst 21 medewerkers, verdeeld over twintig bijdragen (inclusief inleiding), zijn zij er in geslaagd een tamelijk coherent geheel af te leveren. Met op het eerste oog zeer uiteenlopende onderwerpen als het zomercarnaval, illegalen, drugsoverlast, de betrokkenheid van ondernemers bij de stad, schijnhuwelijken, en het kunstmecenaat, is dat een hele prestatie. Een belangrijke factor is de hand van de Rotterdamse hoogleraar algemene sociologie Godfried Engbersen die bij de helft van de bijdragen betrokken is. Zijn sterk door de Chicago School of Sociology geïnspireerde stadssociologie, met een voorkeur voor de onder- en achterkant van de samenleving, heeft het